

VINCENZO ROTOLO

ΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟ ΛΕΞΙΚΟ ΤΟΥ GIROLAMO GERMANO*

Κύριε Κοσμήτορα, Κύριε Πρόεδρε, Κύριοι Ἀκαδημαϊκοί,
Κύριοι συνάδελφοι, αγαπητοὶ φοιτητές, Κυρίες καὶ Κύριοι,

Εἶναι δύσκολο, γιὰ νὰ μὴν πῶ ἀδύνατο, νὰ ἐκφράσω τὰ αἰσθήματα εὐγνωμοσύνης καὶ συγκίνησης ποὺ μὲ κυριεύουν σήμερα. Αὐτὸ δὲν ὀφείλεται μόνο στὴν τιμὴ ποὺ μοῦ γίνεται, ἀλλὰ καὶ στὸ γεγονός ὅτι προέρχεται ἀπὸ ἓνα ἀκαδημαϊκὸ ἴδρυμα, καὶ ἀπὸ ἓναν τόπο, ποὺ συνδέονται στὴ μνήμη μου μὲ ἀνεπανάληπτες ἐμπειρίες. Στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν ἔτυχε νὰ συνδεθῶ μὲ ἀξέχαστους Δασκάλους ὅταν, πρὶν τριάντα περίπου χρόνια, παρέδινα μαθήματα ἰταλικῆς γλώσσας στὴν ἐδῶ Φιλοσοφικὴ Σχολή. Ἀκόμη —τὸ σπουδαιότερο γιὰ μένα—, σ' αὐτὸν τὸν τόπο πέρασα ἀπὸ προσωπικὰ βιώματα ποὺ σημάδεψαν βαθιὰ τὴ ζωὴ μου. Κάτω ἀπὸ τὴν αἰώνια Ἀκρόπολη εὐτυχήσαμε, ἐγὼ νὰ συναντήσω τὴ σύντροφο τῆς ζωῆς μου, καὶ τὰ παιδιά μου νὰ ἀρθρώσουν τὶς πρῶτες τους λέξεις σ' ἐκείνη τὴ γλώσσα, ποὺ τὴν ἀγάπησα περισσότερο ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἄλλη στὸν κόσμο.

Αὐτὴ τὴ στιγμή ἡ σκέψη μου πάει στὸν σεβαστὸ μου Δάσκαλο Bruno Lavagnini, ποὺ μὲ μύησε στὴ Νεοελληνικὴ Φιλολογία, καὶ ποὺ τιμήθηκε καὶ αὐτὸς μὲ τὴν ἀνακήρυξή του σὲ ἐπίτιμο διδάκτορα τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἐδῶ καὶ 54 χρόνια.

* * *

Τὸ ἐνδιαφέρον μου γιὰ τὴν ἐλληνικὴ γλώσσα ἦταν καὶ τὸ κίνητρο ποὺ μ' ἔκανε νὰ προσέξω τὸ Λεξικὸ τοῦ Girolamo Germano.

* Κείμενο ὁμιλίας τοῦ συγγραφέα, ποὺ ἐκφωνήθηκε στὴ Μεγάλῃ Αἴθουσα Τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κατὰ τὴν ἀναγόρευσίν του σὲ ἐπίτιμον διδάκτορα τοῦ Τμήματος Φιλολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς (3 Ἰουλίου 1991).

Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῖς, ἐπικαλούμενος τὸ ρητὸ τοῦ Volney, ὅτι τὸ πρῶτο βιβλίον ἐνὸς ἔθνους εἶναι τὸ Λεξικὸν τῆς γλώσσας του¹, παρώτρυνε τοὺς Ἕλληνες πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς λεξικογραφικῆς ἔρευνας², ἐνῶ ὁ ἴδιος καταπιανόταν συστηματικὰ μὲ τὴν ἀποθησαύριση καὶ ἐρμηνεία τοῦ γλωσσικοῦ ὕλικου τῆς δημώδους ἑλληνικῆς γλώσσας³. Στὸν συγκεκριμένο αὐτὸ τομέα ὁ Κοραῖς βασιζόταν ὅχι μόνον στὸ παράδειγμα τῶν ἄλλων χωρῶν, καὶ ἰδιαίτερα τῆς Γαλλίας — ὅπου πέρασε καὶ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ζωῆς του —, ἀλλὰ καὶ τῆς ἑλληνικῆς λεξικογραφικῆς παράδοσης. Ἀλλωστε, εἶχε κάνει προγραμματικὸ τοῦ σύνθημα τὰ λόγια τοῦ Ἐπικτήτου Ἀρχῆ παιδείσεως ἢ τῶν ὀνομάτων ἐπίσκεψις⁴. Πραγματικὰ, ὁ Ἡσύχιος καὶ οἱ ἄλλοι λεξικογράφοι τῶν βυζαντινῶν χρόνων δὲν ἔκαναν τίποτ' ἄλλο, παρὰ νὰ συνεχίζουν τὸ σταχυολόγημα ἀπὸ «Λέξεις» καὶ «Γλῶσσες», ποῦ εἶχε ξεκινήσει πολὺ νωρίτερα, κυρίως στὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο. Ἡ ἀττικιστικὴ διδασκαλία, ἔπειτα, κατεύθυνε τὴ λεξικολογία περισσότερο πρὸς τὴν ἀπομίμηση τῶν ἀττικῶν συγγραφέων καὶ τὴν καταδίκη τῶν «ἀδόκιμων» λέξεων καὶ τύπων. Στὸ Βυζάντιο, παράλληλα μὲ τὴ βαθμιαία διεύρυνση τοῦ χάσματος ποῦ χώριζε τὴν προφορικὴ γλώσσα ἀπὸ τὸν ἀττικίζοντα λόγο⁵, συνεχιζόταν ἡ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς σύμφωνα μὲ τὴ γραμματικὴ παράδοσιν⁶, ὅπως τὴν εἶχαν θεμελιώσει ὁ Διονύσιος

1. Περβ. Πλουτάρχου, *Βίοι Παράλληλοι*..., μέρος τέταρτον ('Ελλ. Βιβλιοθ. ΣΤ'), Παρίσι 1812, σελ. ιβ', σημ. 2.

2. Περβ. Πλουτάρχου, *Βίοι Παράλληλοι*..., μέρος πρῶτον ('Ελλ. Βιβλιοθ. Γ'), Παρίσι 1809, σελ. κη', καὶ Πλουτ., *Βίοι Παράλλ.*, μέρος τέταρτον, ὁ.π., σελ. ιβ' κ.ἑξ.

3. Ἰχνη ἀπ' αὐτὴ τὴ δράσιν βρίσκονται στὰ «Προλεγόμενα» τῶν ἐκδόσεών του ἀρχαίων συγγραφέων, στὰ γράμματά του καὶ κυρίως στὰ Ἀτακτα, 5 τόμοι, Παρίσι 1828-1835· πάνω σ' αὐτὴ τὴν πλευρὰ τῆς φιλολογικῆς δράσεως τοῦ Κοραῖ πρβ. Ν. Γεωργίου-Δη., «Τὰ Λεξικογραφικὰ τοῦ Κοραῖ», *Διήμερο Κοραῖ 29 καὶ 30 Ἀπριλίου 1983*, Ἀθήνα 1984, σελ. 59-69, καὶ Ἐ. Ν. Φραγκίσκου, «Πρώιμα σχεδιάσματα τοῦ Κοραῖ γιὰ μίαν Ἰνστιτούτ τῆς Γραμματικῆς», αὐτόθι, σελ. 70-82.

4. Ἀρριαν., *Διατρ. Ἐπικτ.*, Α', ιξ', 12: «καὶ τίς ἐστὶν ὁ γεγραπὸς ὅτι ἀρχὴ παιδείσεως ἡ τῶν ὀνομάτων ἐπίσκεψις; Σωκράτης δ' οὐ λέγει; καὶ περὶ τίνος γράφει Ξενοφῶν, ὅτι ἤρχετο ἀπὸ τῆς τῶν ὀνομάτων ἐπισκέψεως, τί σημαίνει ἔκαστον;»

5. Περβ. σχετικὰ Ἐ. Κριαρᾶ, «Ἡ διγλωσσία στὰ ὑστεροβυζαντινὰ γράμματα καὶ ἡ διαμόρφωση τῶν ἀρχῶν τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας», *Βυζαντινὰ*, 8 (1976), ἰδιαίτ. σελ. 218 ἐπ.

6. Περβ. πρόχειρα: Κ. Krumbacher, *Gesch. d. Byz. Litt.*, München 1897², σελ. 499-593· F. Fuchs, «Die höheren Schulen von Konstantinopel», *Byzant. Archiv*, Heft 8, Λειψία-Βερολίνο 1926, σελ. 19· Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1948, σελ. 108 κ.ἑξ. G. Böhlig, *Untersuchungen zum rhetorischen Sprachgebrauch der Byzantiner*, Βερολίνο 1956· Ἀ. Βασίλειου-Πούλου-Γεωργαντίδου, *Ἡ Ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ ὁ Ὀμηρος*, Ἀθήνα 1972, ἰδιαίτ. σελ. 60 κ.ἑξ.· H. Hunger, *Die Hoch-*

ὁ Θοράξ πρῶτα, καὶ ἀργότερα ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Δύσκολος, καὶ ὅπως τὴν εἶχαν τελειοποιήσει ὁ Χοιροβοσκὸς καὶ οἱ ἄλλοι συνεχιστές. Ἀπόρροια αὐτῆς τῆς μεγάλης παράδοσης εἶναι τὸ μνημειῶδες φιλολογικὸ ἔργο τοῦ Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου, ὅπου εἶναι φανερὰ τὰ ἴχνη τῆς γραμματικῆς διδασκαλίας, ἀπὸ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους ἕως τὸν IB' αἰώνα⁷.

Πιθανότατα κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ ΙΔ' αἰώνα, ὁ πολυμαθέστατος Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς συνθέτει, στὴν Κωνσταντινούπολη, μία μικρὴ γραμματικὴ μὲ τὸν τίτλο Ἑρωτήματα, πού θὰ τὸν βοηθήσει ἀργότερα στὴ διδασκαλία τῶν ἐλληνικῶν στὴ Φλωρεντία⁸. Σχεδὸν ἓναν αἰώνα ἀργότερα, μὲ τὸν ἴδιο τίτλο Ἑρωτήματα, θὰ τυπωθῶν (μὲ ἀλλεπάλληλες ἐπανεκδόσεις) οἱ γραμματικὲς τοῦ Χρυσολωρᾶ, τοῦ Κωνσταντίνου Λασκάρεως, τοῦ Μοσχόπουλου, τοῦ Χαλκοκονδύλη, καὶ ἄλλες ἀνώνυμες⁹.

Στὸν ΙΓ' καὶ ΙΖ' αἰώνα ἡ λεξικογραφικὴ δραστηριότητα παίρνει μεγάλη ἔκταση σ' ὅλη τὴν Εὐρώπη. Τυπώνονται Λεξικά τῆς ἐλληνικῆς, τῆς λατινικῆς, καὶ διάφορων ζωντανῶν γλωσσῶν καὶ τοπικῶν ιδιωμάτων. Ὁ ζήλος γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν — πού ὑπῆρχε ἀνεκάθεν στὰ κέντρα ἐλληνισμοῦ τῆς νότιας Ἰταλίας¹⁰, ἀλλὰ εἶχε πάρει δυναμικότερη ὄψη, καὶ γενικότερη ἔκταση, ἀπὸ τὸν ΙΕ' αἰώνα, μὲ τοὺς λόγιους πρόσφυγες ἀπὸ τὸ Βυζάντιο — ξύπνησε στοὺς δυτικούς διανοομένους καὶ κάποια περιέργεια γιὰ τὴ σύγχρονη ἐξέλιξη τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας¹¹. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ περιέργεια, ὑπῆρχαν καὶ τὰ πρακτικὰ κίνητρα τῶν ἀνθρώπων πού, γιὰ ἐμπορικοὺς ἢ θρησκευτικοὺς λόγους, ἔρχονταν σὰ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἐλληνικοὺς πληθυσμούς, ἰδίως τῶν νησιῶν καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

sprachlich Profane Literatur der Byzantiner, τόμ. Β', München 1978, σελ. 10-50.
N. G. Wilson, *Scholars of Byzantium*, Λονδίνο 1983, σελ. 4-8.

7. Πρβ. Φ. Κουκουλέ, *Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ Γραμματικά*, Ἀθήνα 1953· Κριαρᾶ, *δ.π.* Βασιλικὸ ποιοῦλου - Ἰωαννίδου, *δ.π.*, σελ. 63 κ.ἐξ.· R. Browning, «The Patriarchal School at Constantinople», *Byzantion*, XXXII (1962), σελ. 186-193· Wilson, *δ.π.*, σελ. 196-204.

8. Πρβλ. Pertusi, «Ἑρωτήματα. Per la storia e le fonti delle prime grammatiche greche a stampa», *Italia mediev. e umanist.*, V (1960), σελ. 321 κ.ἐξ., πού συμπληρώνει καὶ διορθώνει τὰ συμπεράσματα τοῦ G. Cammelli (*I dotti bizantini e le origini dell' Umanesimo. Manuele Crisolora*, Φλωρεντία 1941, σελ. 83 κ.ἐξ.) ὡς πρὸς τίς ἐκδόσεις τῶν Ἑρωτημάτων τοῦ Χρυσολωρᾶ καὶ ἐξαίρει τὴν πρωτοτυπία του στὴ διαίρεση καὶ ἐρμηνεία τῆς γραμματικῆς ὕλης.

9. Πρβ. Pertusi, *δ.π.*, σελ. 325 κ.ἐξ.

10. Πρβ. ἰδιαιτέρα Agostino Pertusi, *Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccaccio*, Βενετία-Ρώμη 1964, κυρίως σελ. 477 κ.ἐξ., D. J. Geanakoplos, *Bisanzio e il Rinascimento*, Ρώμη 1967, σελ. 22 κ.ἐξ.

11. Τέτοιες εἶναι οἱ περιπτώσεις τοῦ Guarino Guarini, τοῦ Giovanni Aurispa, τοῦ Francesco Filelfo, καὶ τοῦ Ciriaco de' Pizziccolli.

“Όπως είναι γνωστό, ή *Turcograecia*¹² τοῦ Martin Crusius, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πληροφορίες γιὰ τὴν κατάστασιν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ θρησκείας στὰ τέλη τοῦ ΙΣ' αἰῶνα, μᾶς δίνει καὶ στοιχεῖα γιὰ τὴ δημώδη νεοελληνική. Κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα τυπώνονται κατὰ σειρὰν¹³, τὸ 1610 τὸ *Glossarium graecobarbarum* τοῦ Meursius¹⁴, τὸ 1622 τὸ Λεξικὸ τοῦ Germano¹⁵, τὸ 1635 τὸ τρίγλωσσο (νεοελληνικά, ἀρχαῖα ἑλληνικά, λατινικά) Λεξικὸ τοῦ Simon Portius¹⁶, τὸ 1659 ὁ *Θησαυρὸς* τοῦ Γερ. Βλάχου¹⁸, καὶ τὸ 1688 τὸ σπουδαῖο *Glossarium* τοῦ Du Cange¹⁸, ὅπου ἐνσωματώθηκε ἡ *Γραμματικὴ τῆς ρωμαϊκῆς γλώσσας*, ποὺ τὴν εἶχε ἐκδώσει στὰ λατινικά ὁ Portius τὸ 1638¹⁹. Στὸν ἴδιο αὐτὸν αἰῶνα ἀνήκει καὶ ὁ *Θησαυρὸς* τοῦ λεγόμενου Σομαβέρα (στὴν πραγματικότητά, P. Alexis de Sommevoire)²⁰, ποὺ ὅμως δημοσιεύθηκε τὸ 1709²¹, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ συντάκτη του. Τὰ Λεξικά τοῦ Germano καὶ τοῦ

12. *Turcograeciae libri octo* a Martino Crusio, in Academia Tybingensi Graeco et Latino Professore, utraque lingua edita..., Βασιλεία 1584.

13. Γιὰ τὴν ἱστορίαν τῶν Λεξικῶν τῆς νεοελληνικῆς βλ. Γ. Ἀλυσανδράτου, «Τὰ νεοελληνικά λεξικά. Συνοπτικὸ διάγραμμα», *Διαβάζω*, ἀρ. 32 (Ἰούν. 1980), σελ. 26-36, καὶ ἀρ. 34 (Αὐγ.-Σεπτ. 1980), σελ. 30-44. E. T r a p p, «Stand und Perspektiven der Mittelgerichtlichen Lexikographie», στὸν τόμο *Studien zur Byzantinischen Lexikographie*, Βιέννη 1988, σελ. 11-26. B. L a v a g n i n i, «Premessa storica a un Dizionario del Greco moderno», *Atene e Roma*, N. S. XXXV, 4 (1990), 193-196.

14. *Glossarium graecobarbarum*, ... Leiden 1610, (B' ἐκδ., 1614).

15. *Vocabolario Italiano et Greco*, nel quale si contiene come le voci Italiane si dicano in Greco volgare. Con alcune regole generali per quelli, che sanno qualche cosa di Grammatica, acciò intendano meglio il modo di declinare, et coniugare li Nomi, et Verbi; et habbiano qualche cognitione della Grammatica di questa lingua Greca Volgare. Composto dal P. Girolamo Germano della Compagnia di GIESU, Ρώμη 1622.

16. *Λεξικὸν Λατινικόν, Ρωμαῖον καὶ Ἑλληνικόν*, εἰς τὸ ὅποιον μετὰ τὰ Λατινικά λόγια συμφωνοῦναι [sic] τὰ Ρωμαῖκα, καὶ τὰ Ἑλληνικά. Ἐσμίχθη μετὰ τοῦτο στὸ τέλος τοῦ βιβλίου ἄλλοι ἕνα Λεξικοπόουλοι, εἰς τὸ ὅποιον τὰ Ρωμαῖκα λόγια κατ' ἀλφάβητον βαλμένα γυρίζονται πρῶτα Ἑλληνικά, καὶ ἀπέκει Λατινικά. Συνθεμένον ἀπὸ τὸν Σίμωνά τὸν Πόρκιο, τῆς ἱερᾶς Θεολογίας διδάσκαλον... [ἀκολουθεῖ ὁ τίτλος λατινικά], Παρίσι 1635.

17. *Θησαυρὸς τῆς Ἑγκυκλοπαιδικῆς βάσεως τετραγλώσσος μετὰ τῆς τῶν ἐπιθέτων ἐκλογῆς, καὶ διττοῦ τῶν λατινικῶν τε καὶ ἰταλικῶν λέξεων πίνακος*. Ἐκ διαφόρων παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων λεξικῶν συλλεγθεὶς παρὰ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΒΛΑΧΟΥ ΤΟΥ ΚΡΗΤΟΣ,..., Βενετία 1659.

18. *Glossarium ad Scriptores Mediae et Infimae Graecitatis*, Leiden 1688.

19. *Γραμματικὴ τῆς ρωμαϊκῆς γλώσσας*. Grammatica linguae graecae vulgaris. Auctore Simone Portio Romano Doctore Theologo, ... Παρίσι 1638.

20. H. Pernot, *Études de linguistique néo-hellénique*, τόμ. Γ', Παρίσι 1946, σελ. 325.

21. A. da Somavera, *Tesoro della lingua Greca-volgare ed Italiana*, ...

Σομαβέρα ἔχουν τὸ κοινὸ γνῶρισμα ὅτι προορίζονται κυρίως γιὰ καθολικοὺς ἰερεῖς, ποὺ ταξιδεύουν στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο γιὰ θρησκευτικὸ προσηλυτισμὸ.

Γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Girolamo Germano δὲν ἔχουμε ἔως τώρα ἄλλα στοιχεῖα, παρὰ μόνον τὶς λίγες λέξεις —(καὶ ἐκεῖνες ἀβέβαιες), γιὰ νὰ παραφράσουμε τὸν ποιητὴ τοῦ «Βασιλιᾶ τῆς Ἀσίνης»—, ποὺ ἀναφέρουν ὁ Legrand²² καὶ ὁ Pernot²³. Γεννημένος στὴ Σικελία τὸ 1568, ἐντάχθηκε στὸ Τάγμα τῶν Ἱησουιτῶν τὸ 1586, καὶ ἔμεινε στὴ Χίο, πιθανότατα ἀπὸ τὸ 1605 ἔως τὸ 1627. Μὲ τὸ Λεξικὸ του, δικαιοδικτικὰ ὁ Germano πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὁ πρόδρομος τῶν νεοελληνιστῶν τῆς Σικελίας.

Τὸ πὼς ἐνδιαφέρουν στοιχεῖο τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Germano συνίσταται ἴσως στὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἐξηγεῖ στὰ ἰταλικά τὶς ἑλληνικὲς λέξεις, ἀλλὰ ξεκινᾷ ἀπὸ τὰ ἰταλικά λήμματα γιὰ νὰ τὰ μεταφράσει στὴ νεοελληνικὴ. Σκοπὸς του, δηλαδή, ἦταν νὰ ἐξυπηρετήσῃ τοὺς Ἱταλοὺς ἢ ἰταλομαθεῖς ποὺ ταξίδευαν στὴ Χίο καὶ στὰ ἄλλα ἑλληνικὰ νησιά. Παρόμοιο σύστημα εἶχε ἀκολουθήσῃ, περίπου ἕναν αἰῶνα νωρίτερα, καὶ ἡ *Corona Preciosa*²⁴, ἡ ὁποία ὅμως εἶχε τὴ φιλοδοξία νὰ δεῖξει στοὺς ξένους καὶ στοὺς Ἕλληνες τὶς ἀντιστοιχίες μεταξὺ ἰταλικῆς, λατινικῆς, ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ νεοελληνικῆς. Τὸ Λεξικὸ τοῦ Germano, ποὺ οὐσιαστικὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τὸ πρῶτο νεοελληνικὸ Λεξικὸ, εἶναι ἕνα τομίδιο μικροῦ σχήματος, ἀπὸ 477 σελίδες. Μετὰ τὶς «Γενικὲς Ὁδηγίες»²⁵

opera postuma del padre Alessio da Somavera... E posta in luce dal Padre Tomaso da Parigi, Παρίσι 1709 [δίδτομο λεξικὸ, ἑλληνο-ιταλικὸ καὶ λαταλο-ελληνικόν].

22. Στὴν πρώτη ἐκδόση τῆς Γραμματικῆς τοῦ Σοφιανοῦ (βλ. παρακάτω, σμ. 27), σελ. 6 (περισσότερα στοιχεῖα στὴ δευτέρη ἐκδόση τῆς Γραμματικῆς τοῦ Σοφιανοῦ: Nicolas Sophianos, *Grammaire du grec vulgaire et traduction en grec vulgaire du traité de Plutarque sur l'Éducation des enfants*. Publiées par Émile Legrand, deuxième édition, Παρίσι 1874, σελ. 7).

23. Ὁ.π., σελ. 324 κ.ἐξ.

24. Πρόκειται γιὰ ἕνα πολὺ σύντομο ἐγχειρίδιο, ποὺ ἡ πρώτη του ἐκδόση (ἀπ' ὅ,τι ξέρω), ἀνάγεται στὰ 1527: *Introdutorio Nuovo Intitolato Corona Preciosa*, per imparare, leggere, scrivere, parlare et intendere la Lingua greca volgare et literale, et la lingua latina, et il volgare italico con molta facilità e prestezza senza precettore (cosa molto utile ad ogni conditione di persone o literate, o non literate) compilato per lo ingenioso huomo Stephano da Sabio stampatori da libri greci et latini nella inclita Città di Vineggia. Εἰσαγωγή νέα ἐπιγραφουμένη, Στέφανος χρήσιμος, ἤγουν στέφανος τίμιος ... Venetiis MDXXVII (πρβ. Legrand, *Bibl. Hell. des XVe et XVIe siècles*, τόμ. Α', σελ. 199-202). Ἀντίθετα, τὰ ἑλληνικὰ εἶναι τυπωμένα μὲ λατινικὰ στοιχεῖα στὸ μικρὸ λεξικὸ *Vocabulario Nuovo con il quale da se stessi si può benissimo imparare diversi linguaggi*, cioè, Italiano Greco, Italiano et Turco. Italiano Todesco..., Venetia 1582 (Legrand, ὅ.π., τόμ. Β', σελ. 214).

25. «Avvertimenti Generali sopra il vocabolario» (πρόκειται γιὰ τέσσερα Avvertimenti: Οἱ πρῶτες τρεῖς ὁδηγίες ἐξηγοῦν τὰ κριτήρια τοῦ Λεξικοῦ, ἡ τέταρτη τὴν προφορὰ τῆς ἑλληνικῆς).

(σελίδες 5-10) ακολουθοῦν οἱ «Γενικὲς Ὀδηγίαι γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Δημώδη Γραμματικὴ» (σελ. 11-82)²⁶, ποὺ ἀποτελοῦν μία πρόχειρη, ἀλλὰ ἀριετὰ ἐκτεταμένη, γραμματικὴ τῆς νεοελληνικῆς, ἐνῶ οἱ ἐπόμενες σελίδες περιέχουν τὸ καθαυτὸ Λεξικό. Ἀπὸ ἱστορικὴ πλευρά, λοιπόν, αὐτὴ ἡ ἀπλουστευμένη πραγματεία ἔχει τὸ προνόμιο νὰ εἶναι καὶ ἡ πρώτη τυπωμένη γραμματικὴ τῆς νεοελληνικῆς, μιὰ καὶ ἡ *Γραμματικὴ* τοῦ Σοφianoῦ, ποὺ προηγεῖται χρονολογικά, τυπώθηκε μόνο τὸ 1870²⁷. Ὁ Germano ἀκολουθεῖ τὸ σύστημα νὰ παραθέτει, δίπλα σὲ κάθε ἑλληνικὴ λέξη, καὶ τὴ μεταγραφή της μὲ λατινικὰ στοιχεῖα: π.χ. «Acciaio, ἀτζάλι, τό, atzali, τοῦ»²⁸. Φυσικά, ὁ Germano ξέρεي ὅτι αὐτὸ τὸ τέχνασμα δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδώσει, παρὰ μόνο θεωρητικά, τὴ γνήσια ἑλληνικὴ προφορὰ. Σχετικὰ, μάλιστα, μὲ αὐτὸ τὸ πρόβλημα, υπογραμμίζει τὴν ἀναντικατάστατη σπουδαιότητα τῆς χρήσης, ὅπως θὰ κάνει, σχεδὸν ἕναν αἰῶνα ἀργότερα, ὁ Γάλλος ἱερέας Thomas στὴν τρίγλωσση (γαλλικὴ, λατινικὴ, ἰταλικὴ) γραμματικὴ τοῦ τῆς νεοελληνικῆς²⁹. Λέει, λοιπόν, ὁ Germano,

26. «Avvertimenti Generali sopra la Grammatica Greca Volgare». Στις σελίδες 11-37 περιέχονται δώδεκα ὁδηγίαι σχετικὲς μὲ τὰ ὀνόματα, τὰ ἄρθρα, τὶς πτώσεις, τὰ ἐπίθετα, τὶς προθέσεις, τὰ ἐπιρρήματα, τοὺς τόνους, τὶς κλίσεις τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν ἐπιθῶτων, τὶς ἀντωνυμίες. Ἀκολουθοῦν (σελ. 38-80) δώδεκα γενικὲς ὁδηγίαι γύρω ἀπὸ τὰ ῥήματα. Στις σελίδες 80-82 βρίσκεται ἕνα τελευταῖο Avvertimento γιὰ τὰ κριτήρια τοῦ Λεξικοῦ.

27. Νικολάου Σοφianoῦ τοῦ Κερκυραίου *Γραμματικὴ τῆς κοινῆς τῶν Ἑλλήνων γλώσσας* νῦν τὸ πρῶτον κατὰ τὸ ἐν Παρίσιος χειρόγραφον ἐκδοθεῖσα ἐπιμελεία καὶ διορθώσει Αἰμυλίου Λεγρανδίου, Παρίσι 1870 (Coll. de Monum. pour servir à l'étude de la langue néo-hellénique, No 6).

Στις σελίδες 10 κ.ἐξ. αὐτῆς τῆς ἐκδοσης ὁ Legrand πραγματεύεται τὶς νεοελληνικὲς γραμματικὲς, μεταγενέστερες ἀπὸ ἐκείνῃ τοῦ Germano. Πρέπει νὰ θυμίσουμε σχετικὰ καὶ τὴ σύντομη γραμματικὴ, σὲ ἀρχαῖζουσα γλώσσα, τοῦ Μητροφάνους Κριτοβούλου, ποὺ δημοσιεύθηκε τὸ 1924 ἀπὸ τὸν Κ. Δουβουνιώτη («Μητροφάνους Κριτοβούλου Ἀνέκδοτη γραμματικὴ τῆς ἀπλῆς ἑλληνικῆς ἐκδομένη ὑπὸ Κ. Δουβουνιώτη», ἀνάτυπη ἀπὸ τὴν Ἐπιστ. Ἐπετηρίδα τῆς Θεολ. Σχολῆς τοῦ Ἀθηνῆσι Πανεπιστημίου, 1924), ἀλλὰ ἀνάγεται στὰ 1627, ὅπως ἀπέδειξε ὁ Δουβουνιώτης. Ὁ Μητροφάνης (ποὺ ἔγραψε καὶ «διορθώσεις εἰς τὸ γραικοβαρβαρον γλωσσάριον τοῦ Meursius») δὲν ἔδωσε τίτλο στὴ γραμματικὴ του, τὴν ὁποία συνέταξε, ὅπως λέει ὁ ἴδιος (σελ. 5 τοῦ ἀνατύπου), γιὰ νὰ ἀνταποκριθεῖ στὸν καθ. Bernegger, ποὺ τοῦ ζήτησε «τοὺς γενικοὺς κανόνες τῆς ἰδιωτικῆς τῶν νῦν Ἑλλήνων»). Γιὰ τὴ, μεταγενέστερη κατὰ λίγες δεκαετίες, γραμματικὴ τοῦ Νικηφόρου Ρωμανοῦ θὰ κάνομε λόγο παρακάτω (σημ. 38).

28. Ἡ *Corona Preciosa* ἔχει διπλὴ φωνητικὴ μεταγραφή: τὶς ἰταλικὲς καὶ λατινικὲς λέξεις τὶς μεταγράφει μὲ ἑλληνικὰ γράμματα, τὶς ἑλληνικὲς μὲ ἰταλικά: π.χ. ital. volg. figliastro, φιγλιάστρο / gr. volg. progonos προγονός / lat. privignus, πριβίνους / gr. liter. progonos, πρόγονος.

29. *NOUVELLE METHODE*. Pour apprendre les Principes DE LA LANGUE GRECQUE VULGAIRE, Divisée et partagée en XII Heures. NOVA METHODUS

ὅτι ὁ Ἰταλὸς ποὺ θὰ διαβάσει τις λέξεις «Θεὸς» καὶ «χαρά», γραμμένες μὲ τὰ λατινικὰ γράμματα th καὶ kh, θὰ τις προφέρει πάλι «teòs» καὶ «karà», καὶ μόνο ἀπὸ τὴν πρακτικὴ ἐξάσκηση θὰ μάθει τὴ σωστὴ προφορὰ τῶν ἑλληνικῶν φθόγγων³⁰. Ἔχουμε ἐδῶ ἓνα πρῶτο δείγμα τῆς βασικῆς ἀρχῆς ποὺ στηρίζει τις ἐπιλογές τοῦ Germano καὶ γιὰ τὴ γραμματικὴ, καὶ γιὰ τὸ Λεξικόν, ὅτι, δηλαδή, στὸν γλωσσικὸ μηχανισμό τὸ προβάδισμα ἀνήκει στὴ χρῆση³¹.

Σκοπὸς τοῦ Germano εἶναι νὰ υποδείξει τὴν πιστότερη δυνατὴ ἀπόδοση τῆς ἰταλικῆς στὰ νεοελληνικά, μεταφράζοντας τις ἰταλικὲς λέξεις μὲ τις ἀντίστοιχες ποὺ χρησιμοποιοῖ ὁ ἑλληνικὸς λαὸς στὸν προφορικὸ λόγο: γιὰ νὰ εἰμαστε ἀκριβέστεροι, θὰ ποῦμε ὅτι ὁ Germano προσπαθεῖ νὰ κρατήσει κάποια ἰσορροπία ἀνάμεσα στὴν καθομιλουμένη καὶ στὴ λόγια γλώσσα τῆς γραπτῆς παράδοσης ποὺ, ἀκολουθώντας τὴ δυτικὴ συνήθεια, τὴν ἀποκαλεῖ «lingua letterale». Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ λήμμα «Premiatore», ὅπου, γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀπόδοση, προτείνει τὴ λέξιν «ἀθλοθέτης», μὲ τὸ ἐξῆς δικαιολογητικόν: «Γιὰ παρόμοιες λέξεις πρέπει νὰ καταφεύγουμε στὸ λόγιον (letterale) λεξιλόγιον, κáνοντάς το κοινὸ (volgarizandolo), ἀφοῦ αὐτὴ ἡ σημασία δὲν βρίσκεται στὴν κοινὴ γλώσσα...»³². Αὐτὴ ἡ προτροπὴ, νὰ ἀντλήσει κανεὶς ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά γιὰ νὰ ἀναπληρωθοῦν τὰ κενὰ τῆς καθομιλουμένης, κατατάσσει ὅπωςδὴποτε τὸν Germano ἀνάμεσα στοὺς πρωτοποριακοὺς δημοτικιστὰς.

seu ratio discendi Elementa LINGUAE GRAECAE - VULGARIS. Distributa et divisa in XII Horas. NUOVO METODO Per imparar i Principii DELLA LINGUA GRECA - VOLTARE. Distribuito e spartito in XII Hore. Autore P. F. THOMA Parisino, Capucino [sic] Missionario Apostolico, Παρίσι 1709. Στὴ σελ. 15, ἐξηγώντας τὴν προφορὰ τοῦ θῆτα, ὁ Thomas λέει: «Est très difficile à prononcer, et sans un grand usage, difficilement le prononce-t-on comme il faut, puisqu'il est necessaire que la langue se trouve entre les dents, ce qui ne s'acquiert qu' avec la pratique».

30. *Vocabolario*, ..., β.π., σελ. 6. Χαρακτηριστικὸς εἶναι, ἄλλωστε, ὁ ἐπίλογος τοῦ γραμματικοῦ μέρους τοῦ Λεξικοῦ (σελ. 80): «Αὐτὰ εἶναι τὰ λίγα, ποὺ ἔκρινα ὅτι ἔπρεπε νὰ πῶ γύρω ἀπὸ τὴ Γραμματικὴ τῆς δημώδους ἑλληνικῆς, γιὰ νὰ ἀνοίξω τὸν δρόμον σ' αὐτὸν ποὺ θὰ θελήσει νὰ τὴν μάθει, γιὰ νὰ μάθει νὰ μιλήσει ἑλληνικά. Ἡ πρακτικὴ, κατόπιν, θὰ εἶναι ὁ τέλειος Δάσκαλος, καὶ θὰ διορθώσει πολλὰ λάθη, ποὺ ἀσφαλῶς θὰ βρεθοῦν σὲ ὅσα ἔχω γράψει ἕως ἐδῶ».

31. Βλ., π.χ., τὰ λόγια, κάπως ἀπλοῖκά, μὲ τὰ ὅποια κλείνει τὸ μέρος τὸ σχετικὸ μὲ τὰ ὀνόματα (σελ. 37): «Ἀρκετὰ αὐτὰ γιὰ τὰ ὀνόματα. Ἐκεῖνα ποὺ δὲν ἔβαλα, θὰ τὰ μάθεις ἀπὸ τὴ χρῆση». Σχετικὰ μὲ τὰ οὐσιαστικά, παρατηρεῖ: «Διáίρεσα τὰ οὐσιαστικά σὲ τέσσερις κλίσεις γιὰ νὰ δώσω μερικὸς κανόνες, καταφεύγοντας, γιὰ πολλὰ πράγματα, στὴ χρῆση». Πρβ., ἐπίσης, σελ. 12 καὶ 15, ὅπου τονίζει τὸν ρόλον τῆς χρῆσης, ἀντίστοιχα, ὡς πρὸς τὴ θέση τοῦ ἄρθρου καὶ τὸν σχηματισμὸ τῶν ἐπιρρημάτων.

32. Ἄλλωστε, στὴν πρώτη ἀπὸ τις Γενικὲς Ὁδηγίες (σελ. 5) εἶχε φανερώσει αὐτὴ τὴν προγραμματικὴν του ἐπιλογή.

Καμμιά φορά, όμως, επεμβαίνει για να μετριάσει την —κατὰ τὴ γνώμη του— υπερβολικὰ λαϊκότητα μορφὴ τῶν λέξεων. Χαρακτηριστικὰ αὐτῆς τῆς ἀμφιταλαντεύουσας στάσης εἶναι ὅσα παρατηρεῖ ὡς πρὸς τὴ γραφὴ ποὺ ἐπιλέγει στὶς διάφορες περιστάσεις, σημειώνοντας: «Σχετικὰ μὲ τὴν ὀρθογραφία, ἀπὸ σεβασμὸ πρὸς τὴ δημώδη προφορά, πολὺ συχνὰ ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὸν σωστὸ κανόνα τῆς λόγιας (letterale) γλώσσας, καὶ αὐτὸ θὰ τὸ διαπιστώσουν σὲ πολλὰς λέξεις ὅσοι ξέρουν τὴ λόγια ἐλληνική. Καμμιά φορά, όμως, γράφω τὶς λέξεις σύμφωνα μὲ τὸν κανόνα καὶ ἐναντίον τοῦ κοινοῦ τύπου, ἐπειδὴ ὅλοι τὶς καταλαβαίνουν καί, ὅταν εἶναι δυνατό, πρέπει νὰ πλησιάσουμε στὸν κανόνα καὶ στὸν γνήσιο τρόπο»³³.

Ὁ Germano πραγματεύεται, κάπως ἄτακτα, τὰ μέρη τοῦ λόγου στὶς διαφορὰς «Ὀδηγίες», ὅπου καὶ συνοψίζει τὶς παρατηρήσεις του. Γιὰ νὰ δώσω λίγα δείγματα ἀπὸ τὴ μέθοδο ποὺ ἀκολουθεῖ θὰ ἀναφερθῶ μονάχα στὰ κεφάλαια τὰ σχετικὰ μὲ τὰ οὐσιαστικὰ καὶ τὰ ρήματα.

Ὡς πρὸς τὰ πρῶτα, ὁ Germano ξεχωρίζει 4 κλίσεις. Στὴν πρώτη κλίση τοποθετεῖ τὰ ἀρσενικὰ σὲ -ας, -ης· στὴ δευτέρα τὰ θηλυκὰ σὲ -α, -ῆ· στὴν τρίτη κατατάσσει ἀρσενικὰ καὶ θηλυκὰ σὲ -ος, ἀρσενικὰ σὲ -ας, -ης, οὐδέτερα σὲ -ον³⁴. Γιὰ τὴν ὀνομαστικὴ πληθυντικὴ τῶν ἀρσενικῶν σὲ -ας, -ης, ἐπισημαίνει τὴν κατάληξιν σὲ -οι καὶ τὴ μετακίνηση τοῦ τόνου στὴν παραλήγουσα, ὅταν πρόκειται γιὰ προπαροξύτονα οὐσιαστικὰ: ὁ μάρτορης, οἱ μαστόροι. Τὴν ἴδια ἀλλαγὴ τονισμοῦ ἐντοπίζει καὶ σὲ μερικὰ οὐσιαστικὰ σὲ -ος: ὁ ἄνθρωπος, οἱ ἄνθρωποι, ὁ φιλόσοφος, οἱ φιλόσοφοι³⁵. Στὴν τέταρτη κλίση συγκαταλέγει τὰ περιττοσύλλαβα.

Ὁ Portius, στὴ δική του γραμματικὴ, πρότεινε ἕξι κλίσεις, τέσσερις ἰσοσύλλαβων καὶ δύο περιττοσύλλαβων, καὶ ὁ Σοφιανὸς ἑπτὰ, ποὺ ἡ τελευταία τοὺς συμπεριλαμβάνει τὰ περιττοσύλλαβα.

Τελευταῖα ὁ φιλόλογος Γιάννης Ἑλιούδης ἔδειξε³⁶ σὲ ποῖα βαθμὸ ἡ νεο-ἐλληνικὴ γραμματικὴ τοῦ Σοφιανοῦ εἶναι ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν Ἑπιτομή τοῦ Κωνσταντίνου Λασκάρεως, ποὺ διαίρουσε τὰ οὐσιαστικὰ σὲ τέσσερις κλίσεις ἰσοσύλλαβων καὶ μία περιττοσύλλαβων. Παρόμοια προσπάθεια προσαρμο-

33. Σελ. 7.

34. Ὅπως εἶχε ἐξηγήσει προηγουμένως (σελ. 6), ὁ Germano διατηρεῖ τὸ τελικὸ ν τῶν οὐδετέρων, χωρὶς νὰ δίνει σημασίαν στὸν τρόπο ποὺ προσφέρει ὁ λαὸς, ποὺ ἀφαιρεῖ καὶ προσθέτει, ὅπως τοῦ ἀρέσει.

35. Μιλώντας, όμως, γιὰ τὸν τονισμό, εἶχε ξεχωρίσει (σελ. 16) τὴ λαϊκὴ ἀπὸ τὴ λόγια προφορά, λέγοντας ὅτι ὁ λαὸς προσφέρει φιλόσοφοι, ἄνθρωποι, ἀλλὰ ἔδοιος θελήσει νὰ μιλήσει καλὰ, θὰ πεῖ φιλόσοφοι, ἄνθρωποι.

36. Γ. Ν. Ἑλιούδης, «Ἡ Γραμματικὴ τοῦ Κωνσταντίνου Λασκάρεως πρότυπο τῆς Γραμματικῆς τοῦ Νικολάου Σοφιανοῦ, Ἑλληνικά, 40 (1989), σελ. 413-417.

γῆς τῆς ἀκόμη ἀκανόνιστης νεοελληνικῆς στὴν παραδοσιακὴ μέθοδο διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν ἔκανε καὶ ὁ Germano. Οἱ ἀνακριβείες καὶ τὰ λάθη στὰ ὁποῖα ὑπέπεσε ἀποτελοῦν τὸν φόρο ποῦ ὑποχρεώνονται νὰ καταβάλλουν ὅσοι ἔχουν τὴν τύχη νὰ ἀνοίγουν καινούργιους δρόμους.

Σχετικὰ μὲ τὰ ρήματα, ἀφοῦ θυμίζει ὅτι ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ ἔχει ἕξι συζυγίες βαρυτόνων (καὶ ἐδῶ συμμορφώνεται μὲ τὴ διαίρεση τοῦ Λασκάρεως), κατατάσσει τὰ νεοελληνικὰ ρήματα σὲ δύο συζυγίες: στὴν πρώτη συμπεριλαμβάνει τὰ «ἀπλά» —δηλαδή, τὰ βαρύτονα— ρήματα, στὴ δεύτερη τὰ «περισπώμενα» —δηλαδή, τὰ συνηρημένα—, ποῦ τὰ διαιρεῖ σὲ δύο τάξεις, ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν στὸ δεῦτερο καὶ τρίτο πρόσωπο ἐνικοῦ τοῦ ἐνεστώτα συναιροῦνται σὲ -ει, ἢ σὲ -α. Ὁ Σοφιανὸς εἶχε σχηματίσει τέσσερις συζυγίες γιὰ τὰ βαρύτονα ρήματα καὶ δύο γιὰ τὰ συνηρημένα, ὅπως καὶ ὁ Portius.

* * *

Περνώντας τώρα στὸ καθατὸ Λεξικό, θὰ περιοριστοῦμε σὲ λίγες παρατηρήσεις γενικοῦ χαρακτήρα, ποῦ θὰ τίς συμπληρώσουμε μὲ μερικὰ παραδείγματα.

Τὸ Λεξικὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ μία σχετικὰ μικρὴ ἐπιλογὴ ἰταλικῶν λέξεων σὲ ἀλφαβητικὴ σειρὰ, ποῦ συνοδεύονται ἀπὸ τὴ νεοελληνικὴ τους μετάφραση. Ἀπὸ τὴν περιορισμένη ἔκταση τοῦ Λεξικοῦ διαφαίνεται κιόλας, ὅτι σκοπὸς τοῦ συγγραφέα δὲν εἶναι νὰ προσφέρει φιλολογικὰ ἐρείσματα γιὰ τὴ μελέτη τῆς δημώδους νεοελληνικῆς, ἀλλὰ νὰ ἐφοδιάσει ἀπλῶς τὸν ταξιδιώτη μὲ ἓνα χρηστικὸ μέσο προφορικῆς συνεννόησης μὲ τοὺς Ἑλλήνες. Μόνο καὶ μόνο αὐτὴ ἡ ἐπιλογὴ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοὺς ἀπώτερους σκοποὺς τοῦ θρησκευτικοῦ προσηλυτισμοῦ, ποῦ ἐπέβαλλε στὸν Germano ἡ σιδερένια πειθαρχία τοῦ Τάγματός του, δίνει στὸ μικρὸ αὐτὸ πόνημα μία ἀπρόσμενη νεωτερικὴ χροιά καὶ ἀξία, ἀπὸ καθαρὰ γλωσσικὴ ἀποψη.

Ἐπειδὴ, ἀκριβῶς, πρόθεση τοῦ Germano δὲν εἶναι ἡ προσέγγιση στὰ γραπτὰ μνημεῖα τοῦ λόγου, ἀλλὰ ἡ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἀνθρώπους, δὲν παραλείπει νὰ διαφωτίζει τὸν ἀναγνώστη, ἐκεῖ ποῦ χρειάζεται, ὡς πρὸς τίς ποικίλες σημασιολογικὲς ἀποχρώσεις ποῦ μία συγκεκριμένη ἐλληνικὴ λέξη μπορεῖ νὰ προσλάβει ἀνάλογα μὲ τὸ ὑφολογικὸ ἐπίπεδο τῆς γλωσσικῆς ἐπικοινωνίας, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα. Σ' αὐτὲς τίς περιπτώσεις δὲν περιορίζεται στὴν παράθεση τῶν ἀντίστοιχων ἐλληνικῶν λέξεων ποῦ προτείνει γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ ἰταλικοῦ ὅρου, ἀλλὰ διακρίνει, ἐπιλέγει, συμβουλεύει. Σὲ ἀρκετὰ λήμματα, γιὰ τὴν ἀπόδοση μιᾶς ἰταλικῆς λέξης, ἐκφράζεται περίπου ἔτσι: [ἀκολουθεῖ μιὰ δημώδης ἐλληνικὴ λέξη], ἀλλὰ πρέπει νὰ λεχθεῖ... [ἀκολουθεῖ μιὰ λόγια, ἢ καὶ κοινὴ, ἐλληνικὴ λέξη]: αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ λεξικογράφος μας,

δὲν καταγράφει ἀπλῶς, ἀλλὰ παίρνει θέση στὴν ἐπιλογὴ τῆς κατὰλληλης ἀπόδοσης, συμβουλευόμενος ἢ καὶ διατάσσοντας, μὲ τρόπο ποὺ θυμίζει τὰ παραγέματα τῶν ἀττικιστῶν καὶ τῶν παλιῶν σχολιαστῶν τῶν ἀρχαίων κειμένων. Γιὰ τὴν ἀντιστοιχία, π.χ., στὴν ἰταλικὴ ἔκφραση «bella vista», ἀναφέρει τὴν ...ἐλληνο-ἰταλικὴ «ὁμορφὴ βίστα», μὲ τὴν ἐπιφύλαξιν «λέγεται», καὶ νοθετεῖ: «πρέπει, ὅμως, νὰ λεχθεῖ θέαμα, θωριά, θεωρία». Ἀλλοτε, πάλι, τὰ κριτήρια τῆς ἐπιλογῆς τοῦ δὲν βασίζονται σὲ προτιμήσεις γλωσσικῆς καθαρολογίας, ἀλλὰ σὲ ἠθικοὺς λόγους³⁷. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὸ Λεξικὸ τοῦ μεταβάλλεται, ἔμμεσα, σὲ ὁδηγὸ γιὰ τὴν κατὰλληλὴ φραστικὴ χρῆση, ὅχι μόνο μὲ τὴ στενὴ γλωσσικὴ σημασία, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἔννοια τῆς συνείδησης τῶν ψυχολογικῶν ἀντιδράσεων ποὺ ἡ τυχὸν λεκτικὴ ἀδεξιότητα τοῦ ξένου μπορεῖ νὰ προκαλέσει στὴν εὐαίσθησία τῶν συνομιλητῶν τοῦ. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη τὸ Λεξικὸ τοῦ Germano θυμίζει τὴν λίγο μεταγενέστερή του, ἀλλὰ ἀνέκδοτη ἐπὶ τρεῖς αἰῶνες, νεοελληνικὴ γραμματικὴ τοῦ καθολικοῦ ἱερέα ἀπὸ τῆ Θεσσαλονικῆ Ρωμανοῦ Νικηφόρου³⁸.

Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τὰ λήμματα τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Germano ἀποτελοῦνται ἀπὸ μία ἰταλικὴ λέξη, ποὺ ἐξηγεῖται μὲ μία μόνο ἐλληνικὴ λέξη. Καμμιά φορά, ὅμως, ἡ ἐξήγησις ἀποδίδεται μὲ διάφορες συνώνυμες ἐλληνικὲς λέξεις. Σὲ τέτοιες περιπτώσεις, συνήθως ἡ πρώτη ἐλληνικὴ λέξις ἀναφέρεται στὴν τοπικὴ χρῆσι τῆς Χίου³⁹, ἐνῶ οἱ ἐπόμενες ἀνήκουν στὴν κοινὴ νεοελληνικὴ, ἢ σὲ ἐλληνικὰ ἰδιώματα ἀπὸ ἄλλες περιοχές· μερικὲς φορές, πάλι, ὅταν κρίνεται

37. Περισσότερο ἀπὸ μιὰ φορά, καταγράφοντας πρόστυχες λέξεις, προειδοποιεῖ ὅτι, λέγονται μὲν, ἀλλὰ δὲν κάνει νὰ χρησιμοποιηθοῦν, καὶ συμβουλεύει (ὅπως στὴ σελ. 432) τὴν ἀναζήτησις ἄλλων λέξεων, ποὺ ἀποδίδουν μία ἔννοια παρόμοια μὲ τρόπο λιγότερο χυδαῖο· συχνά, μάλιστα, ἀντιδιαστέλλει τὴν κοινὴ ἔκφρασι ἀπὸ τὴ σεμνὴ ὁμιλία (πρβ., π.χ., σελ. 133, 216).

38. *Grammatica linguae graecae vulgaris communis omnibus Graecis ex qua alia artificialis deducitur peculiaris eruditae et studiosae tantum*. Per Patrem Romanum Nicephori Thessalonicensem, Macedonem, editée d'après le ms. 2604 (Fonds grec) de la B.N. de Paris par J. Boyens..., Λιέγη 1908. Γραμμένη στὰ λατινικά, πιθανότατα κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰῶνα (Boyens, Préface, σελ. v), ἦταν γνωστὴ, στὴ χειρόγραφη μορφή της, στὸν Du Cange (ὁ ὅποιος παραπέμπει ποῦ καὶ ποῦ —ὅπως, π.χ., στὸ λῆμμα «ἀπεικάζω» — στὸν Ρωμανό, καὶ ἀναφέρει πλήρως τὴ Γραμματικὴ τοῦ στο τέλος τοῦ *Glossarium*, «Index Auctorum», σελ. 32), στὸν Huet (πρβ. τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ Legrand *Quelques Travaux de linguistique, de philologie et de littérature helléniques 1884-1928*, Παρίσι 1930, σελ. 47-48, σημ. 2). Ἡ Γραμματικὴ τοῦ Νικηφόρου Ρωμανοῦ ἔχει τὴν πρωτοτυπία νὰ ἀπευθύνεται στὸν ἀναγνώστη σὲ δεῦτερο πρόσωπο, καὶ νὰ προσφέρει, ὅχι μόνο γλωσσικὲς, ἀλλὰ γενικότερες πληροφορίες, χρήσιμες γιὰ τοὺς ταξιδιώτες.

39. Ὅπως ὁ ἴδιος δηλώνει ρητά: πρβ. σελ. 5.

ἀπαράιτητο, καταγράφεται στὸ τέλος καὶ ἡ ἀρχαία, ἡ ἀρχαιοπρεπής, λέξη.

Θὰ ἀναφέρουμε τώρα μερικά παραδείγματα ὅπου, σύμφωνα μὲ τὶς προθέσεις τοῦ Germano, οἱ τοπικὲς χιῶτικες λέξεις (ἢ ὑποτιθέμενες τέτοιες), πού, κατὰ κανόνα εἶναι καταχωρημένες καὶ σὲ ἄλλα Λεξικά τοῦ ΙΖ' αἰῶνα⁴⁰, ἐναλλάσσονται μὲ λέξεις τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς:

abbagliare	ἐνταλῶνω ⁴¹	θαμπῶνω
alga	ἄβρι ⁴²	φύκια
luglio	δευτεροῦλης ⁴³	ιοῦλης
mondare	καθερνῶ ⁴⁴	καθαρίζω
occhiali	φεγγίτες ⁴⁵	γυαλιὰ
peste	σκουρδοῦλα ⁴⁶	πανούκλα, θανατικὸ

Καὶ τώρα ἄλλα παραδείγματα, ὅπου ὁ Germano, δίπλα στὶς κοινὲς ἢ τοπικὲς ἑλληνικὲς λέξεις (πού εἶναι ἀποθησαυρισμένες καὶ αὐτὲς σὲ ἄλλα Λεξικά) παραθέτει καὶ τὶς ἀντίστοιχες λόγιες λέξεις:

adulare	ἄξιγκεύω ⁴⁷	κολακεύω
intendere, capire	ἀπεικάζω ⁴⁸ , γρυκῶ ⁴⁹	καταλαμβάνω
luna piena	γεμάτο φεγγάρι ⁵⁰	πανσέληνος
pannicelli di fanciulli	πανιὰ ⁵¹	σπάργανα
perdonare	συμπαθῶ ⁵²	συγχωρῶ
superstizione	ἄρλια ⁵³	δεισιδαιμονία

40. Γιὰ μία πρόχειρη διασταύρωση, θὰ παραπέμψουμε (ἀντίστοιχα, μὲ τὰ ἀρχικά P., D.C. καὶ S.) μόνο στὰ Λεξικά τοῦ Portius, τοῦ Du Cange καὶ τοῦ Somavera.

41. D.C., S.

42. P., D.C., S.

43. P., D.C. (δευτεροούλης), S (δευτερούλης καὶ δευτεροούλιος).

44. P. (καθαίρνῶ), S.

45. P., D.C. (φεγγίται), S.

46. D.C. (σκουρδοῦλα καὶ σκορδοῦλα, σὲ χωριστὰ λήμματα), S.

47. P., D.C., S.

48. P., D.C., S.

49. P., D.C. (γρικεῖν, γροικεῖν, γρυκεῖν), S.

50. P., S.

51. P., D.C. (πανίον). Σὲ ἄλλο λῆμμα πάλι («fascia di bambino» ὁ Germano καταγράφει καὶ τὴ λέξη «φασκιά».

52. P., S.

53. P., S. (ἡ λέξη ἀνήκει σὲ διάφορα ἰταλικά ἰδιώματα).

Δὲν λείπουν περιπτώσεις ὅπου ἡ διαδοχικὴ σειρά τῶν ἑλληνικῶν λέξεων δὲν ἀκολουθεῖ τὴν κλιμάκωση πού ἀναφέραμε. Ἔτσι, στὰ συνωνυμικά ζεύγη ἀδιάντροπος-ἀποτίζπιτος, ἀρακῆς-λαθῆρια⁵⁴, ἐντόπιος-πατριώτης, καὶ στίς διπλοτυπίες βασιλεὺς-βασιληάς, σκιὰ-ῥσκιος, οἱ λέξεις πού βρίσκονται στὴν πρώτη θέση εἶναι λόγιες —ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι, ἐνδεχομένως, οἱ Χιώτες τὶς χρησιμοποιοῦσαν στὴν καθομιλουμένη τους— καὶ ἐπομένως ἔπρεπε νὰ ἀντιστραφεῖ ἡ σειρά τους. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ἡ σειρά πάτος-ληνός-πατητήρι ἔπρεπε νὰ εἶναι πάτος-πατητήρι-ληνός.

* * *

Τὸ Λεξικὸ τοῦ Germano ἔχει μεγάλη σημασία, γιατί τὸ ὕλικό πού συγκέντρωσε δὲν ἀντλήθηκε ἀπὸ φιλολογικὰ κείμενα, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ ζωντανὴ πηγὴ τοῦ λαοῦ. Πολλὲς ἀπ' αὐτὲς τὶς λέξεις ξαναβρίσκονται σὲ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ κείμενα, ἢ σὲ μεταγενέστερα Λεξικά, ἄλλες πάλι δὲν εἶναι τεκμηριωμένες ἄλλου, ἢ παρουσιάζονται μὲ διαφορετικὸ μορφολογικὸ τύπο ἢ διαφορετικὴ σημασία.

Ἐπειδὴ τὸ Λεξικὸ εἶναι ἰταλο-ἑλληνικόν, ὁ ἑλληνιστὴς φυσικὰ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ὑποβληθεῖ στὸν κόπο νὰ διατρέξει ἀπὸ τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση τὰ λήμματα γιὰ νὰ βρεῖ τὶς λέξεις πού τὸν ἐνδιαφέρουν. Τὸ ἐγχείρημα δὲν εἶναι τόσο εὐκόλο ὅσο θὰ μπορούσε νὰ φανταστεῖ κανεὶς. Μερικὲς φορές, σὲ ἀντιστοιχία μὲ τὴν ἀναζητούμενη ἑλληνικὴ λέξη, δὲν καταχωρίζονται οἱ πιὸ κοινὲς ἰταλικὲς λέξεις, πού ὁ ἰταλομαθὴς ἀναγνώστης θὰ παρίμενε νὰ βρεῖ, ἀλλὰ σπάνιες, ἢ καὶ ἰδιωματικὲς λέξεις⁵⁵, σὲ τρόπο πού ἡ ἑλληνο-ιταλικὴ διασταύρωση καταντᾷ μᾶλλον συμπτωματικὴ. Ποῦ καὶ ποῦ συμβαίνει, ἐπίσης, ἡ ἴδια ἑλληνικὴ λέξη νὰ χρησιμεύει γιὰ τὴν ἀπόδοση δύο ἢ καὶ περισσότερων ἰταλικῶν λέξεων⁵⁶.

Εἴπαμε, γενικά, μὲ ποῖο τρόπο εἶναι συνταγμένο τὸ σημασιολογικὸ μέρος. Θὰ προσθέσουμε τώρα μερικὲς μόνο ἀπὸ τὶς πολλὲς παρατηρήσεις πού, σὲ μία ἐξαντλητικὴ μελέτη, θὰ μπορούσαν νὰ συγκεντρωθοῦν.

Ὅταν τὸ λῆμμα ἀποτελεῖται ἀπὸ ῥῆμα, ὁ συγγραφέας, μετὰ τὸν ἐνεστώτα τοῦ ἀντίστοιχου ἑλληνικοῦ ῥήματος, παραθέτει καὶ τὶς καταλήξεις τοῦ παρα-

54. P., S.

55. Παλιὲς ἰταλ. λέξεις: palmento, pertuso, Pergamo (pulpito), κλπ.· σικελικὲς λέξεις: capuliato, crozza, ganga, guastella, mola, serima· χαρακτηριστικὴ ἡ φράση haver lagnosia (ὀκνεῖω).

56. Π.χ. disdicevole, illecito = ἄπρεπος· assaltare, calcare con li piedi, calpestare = πατῶ.

τατικοῦ καὶ τοῦ ἀορίστου, γιὰ νὰ προσφέρει στὸν ἀναγνώστη τὴ δυνατότητα νὰ σχηματίζει ὅλους τοὺς χρόνους, σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες ποὺ ἔχει ἐξηγήσει προηγουμένως, στὸ γραμματικὸ μέρος: π.χ. στὸ λήμμα *abbagliare*, ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, βρίσκουμε «ἐνταλῶνω, να, σα· θαμπῶνω, να, σα». Ἄν τὸ ρῆμα εἶναι συνηρημένο, γράφεται καὶ ἡ κατάληξη τοῦ δευτέρου προσώπου τοῦ ἐνικοῦ: π.χ. «*assaltare*, πατῶ, εἶς, οὖν, ἡσα».

Ἡ μορφή τῶν λέξεων τείνει πρὸς τὴ δημοτική, ἀλλὰ μὲ ἀριετὲς ἀμφιταλαντεύσεις, ποὺ δὲν μποροῦν φυσικὰ νὰ θεωρηθοῦν ἐπιλήψιμες, ἀφοῦ ἡ ρευστότητα τῆς γλώσσας, ἀκόμη καὶ αἰῶνες μετὰ τὸν Germano, ἐπιδέχεται διπλοτυπίες. Ἔτσι, τὶς λέξεις μὲ λόγια προέλευση τὶς προσαρμόζει ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στοὺς δημῶδεις τύπους: π.χ. ἄμβονας [sic], παρώντας [sic], ποιμένας, προσπέφτω, παρότητα, ποιότητα — ἀλλὰ: ματαιότης. Τὰ τριτόκλιτα οὐσιαστικά σὲ -ις, -εως, πού, διαφορετικά ἀπὸ τὸν Σοφιανό, δὲν τὰ ἔχει κατατάζει σὲ καμμία ἀπὸ τὶς κλίσεις τῆς γραμματικῆς του, ἐμφανίζονται στὸ Λεξικὸ μὲ τὴν ἀρχαία κατάληξη, ἀκόμη καὶ ὅταν πρόκειται γιὰ δημῶδεις λέξεις, ὅπως «ἐντάλωσις, ξεχώρισις, σμίξις».

Ἴσως τὸ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον τοῦ Λεξικοῦ συνίσταται στὴν ἀποθησαύριση λέξεων τῆς τότε καθομιλουμένης, ποὺ μᾶς προσφέρουν ἓνα μικρὸ μόνο, ἀλλὰ χαρακτηριστικὸ, δειγματολόγιο τοῦ ἀπέραντου πλούτου, καὶ τῆς μεγάλης ποικιλίας, τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας τῆς ἐποχῆς του. Νά μερικά παραδείγματα: βασταγάρης⁵⁷ (καὶ ἀπὸ δίπλα κουβαλητής, χαμάλης), γεβεντίζω⁵⁸, εὐκαιρα (μὲ τὴν ἔννοια τοῦ «μάταια»)⁵⁹, κλαιαμούρης καὶ κλαυσιάρης⁶⁰, κρασοψυχία (τὸ ψωμί βουτηγμένο στὸ κρασί)⁶¹, μόνερης (μὲ τὴ σημασία τοῦ «ἀμέσως»)⁶², κυράτζα (δηλαδή, κυράτσα)⁶³, πιστουρί (ὁ ἄμβωνας)⁶⁴, πρωτόλουβα (δηλαδή, πρωτόλεια)⁶⁵, ριζοδοντιά (τὰ οὖλα)⁶⁶, ρωμέσσα (δίπλα στὸ «ρωμιὰ») καὶ φίλενα (θηλυκὸ τοῦ φίλος)⁶⁷, σφουγκάτο (ὀμελέτα)⁶⁸, τειῶς (δηλαδή, του-

57. P., D.C., (βασταγάριος, βασταγιαρής, βασταγιαίριοι), S.

58. D.C. (γυβεντίζειν καὶ γεβεντίζειν), S.

59. D.C., S.

60. P., D.C. (μόν. «κλαυσιάρης»), S. (μόν. «κλαιαμούρης»).

61. D.C., S.

62. P., D.C. (μονερής), S.

63. D.C. (στὸ λήμμα «κυράτζα» πληροφορεῖ: «Κυράτζα scribit Hieronymus Germanus»), S.

64. P., D.C.

65. D.C., S.

66. P., S.

67. S.

68. P., D.C., S.

λάχιστο)⁶⁹, χερομάχος (ἀγρότης)⁷⁰, χειλοπήγαδο (τὸ στόμιο τοῦ πηγαδιοῦ)⁷¹.

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ συνηθισμένη, παλαιότερα, ροπή πρὸς τὶς ἀπίθανες εἰκασίες γύρω ἀπὸ τὴν ἐτυμολογικὴ προέλευση τῶν λέξεων, ὁ Germano δὲν δείχνει ἀνάλογη περιέργεια. Μία ἀπὸ τὶς σπάνιες περιπτώσεις ποῦ ἀποτολμᾷ ἓνα τέτοιο ἐγχείρημα ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀχαλίνωτη φαντασία ποῦ εἶχαν οἱ αὐτοσχέδιοι ἐτυμολόγοι τῆς ἐποχῆς του: ἀναφέροντας τὴ λέξη «κουτουρού»⁷², τοῦ πέρασε ἡ ἰδέα πὼς μπορεῖ νὰ εἶναι παραφθορὰ τῆς ἐκφρασης «κατὰ ροῦν»! Σὲ ἄλλη περίπτωση, ὅμως, ὁ ἐτυμολογικός του οἷστρος, φαινομενικὰ φαντασιώδης, εὐστοχεῖ ἀπόλυτα: πρόκειται γιὰ τὴ λέξη φλοκάλι ἢ φροκάλι, ποῦ, ὅπως εἶναι γνωστό, σημαίνει σκούπα. Ὁ Germano τὴν συσχετίζει μὲ τὸ φιλοκάλι, τουτέστιν «φιλεῖ τὸ κάλλος»: γιὰ νὰ δικαιώσουμε τὴν ἐτυμολογία του αὐτῇ, δὲν ἔχουμε ἀνάγκη νὰ ἀνατρέξουμε στὸν εὐριπίδειο *Ἰων*α, ὅπου τὸ ταπεινὸ ὄργανο τοῦ καθημερινοῦ νοικοκυριοῦ μεταμορφώνεται, μὲ τολμηρὴ πράγματι εἰκόνα, σὲ «νεηθαλὲς καλλίστας προπόλευμα δάφνας»⁷³, ἀφοῦ στοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς τὸ ρῆμα «φιλοκαλῶ» ἔχει καὶ τὴ σημασία τοῦ «καθαρίζω, σκουπίζω»⁷⁴.

Ὁ Germano δὲν ἦταν ἑλληνιστὴς μὲ τὴν πλήρη σημασία τῆς λέξης. Αὐτὸ ποῦ τὸν ἐνδιέφερε ἦταν νὰ μπορέσει ἓνας ξένος νὰ συνεννοηθεῖ μὲ τοὺς ἀπλοὺς ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ. Ταξιδιώτης καὶ ξενιτεμένος ὁ ἴδιος, ἀπευθύνεται σὲ ἄλλους ἐπίδοξους ταξιδιώτες καὶ τοὺς προσφέρει οὐσιαστικὲς πληροφορίες. Ἀρκετὰ κοσμικός, γιὰ ἓναν κληρικό, φαίνεται νὰ ἔχει πείρα ἀπὸ τὶς ἐγκόσμιες ἀδυναμίες, μὴ καὶ γνωρίζει τὰ διάφορα μέσα γυναικείου καλλωπισμοῦ καὶ στολισματος, ὅπως τὸ «κοκκινάδι»⁷⁵, τὰ «φτιασίδια»⁷⁶, τὰ «γλιγοῦδια»⁷⁷ — ἡ τελευταία, μάλιστα, εἶναι μία ἐνδιαφέρουσα λέξη, ποῦ ἔχει ἀπασχολήσει ἐπανειλημμένα τοὺς εἰδικούς⁷⁸. Ξέροντας ὁ Germano πὼς οἱ ταξιδιώτες δὲν ἀρκοῦνται μονάχα στὰ «ἀρώγυμα, ἀφ' ὧν ψυχὴ τρέφεται» —κατὰ τὴν πλατω-

69. P., D.C. (τείως), S.

70. P., S.

71. P., D.C. («App. ad Gloss.»), S.

72. D.C.

73. Εὐριπ. *Ἰων*, 112-114.

74. D.C. (φιλοκαλεῖν, φρουκαλεῖν, φιλοκάλι, φροκάλι)· πρβ. καὶ Sophocles, *Gr. Lex. Rom. a. Byz. Periods*, στὸ λῆμμα «φιλοκαλέω».

75. D.C.

76. P., D.C.

77. S.

78. Πρβλ. Γ. Χατζιδάκι, *Μεσ. καὶ Ν. Ἑλληνικά*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1907, σελ. 310, καὶ Pernot, *δ.π.*, τόμ. Γ', σελ. 383.

νικὴ ἔκφραση⁷⁹— καθησυχάζει τοὺς συμπατριῶτες του, ὅτι στὰ ἑλληνικὰ νησιὰ, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ νόστιμα ντόπια ἐδέσματα —μερικὰ ἀπὸ τὰ ὅποια κατονομάζει στὸ Λεξικό— θὰ βροῦν ζυμαρικὰ κάθε εἴδους (ἀναφέρει καὶ μακαρόνια καὶ λαζάνια)⁸⁰.

Τελικὰ, ὁ κόπος τοῦ Germano νομίζω πὼς ἦταν θετικὸς καὶ καρποφόρος, περισσότερο ἀπ' ὅ,τι πίστευε ὁ ἴδιος. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο οἱ μεταγενέστεροι ἑλληνιστές, μαζί μὲ τὴν ἐπιείκεια ποὺ δικαιοῦνται ὅλοι οἱ σκαπανεῖς, τοῦ ὀφείλουμε ἀνάλογη ἀναγνώριση καὶ εὐγνωμοσύνη.

79. Πλάτ. Πρωτ. 313c.

80. Τὰ λαζάνια τὰ ἀναφέρει ὡς λασάνια, τά, καὶ λασάνια, ἤ.

